

ЖОЖДО КЫРГЫЗ ТИЛИН ЭКИНЧИ ТИЛ КАТАРЫ ҮЙРӨТҮҮДӨ ӨЗДӨШТҮРҮҮ ЖАНА ҮЙРӨТҮҮ ТЕОРИЯЛАРЫНЫН МААНИСИ

К.А. Биялиев – филология илимдеринин кандидаты, КРСУнун доценти

Рассматриваются проблема преподавания кыргызского языка как второго или иностранного, а также теория усвоения и теория обучения в преподавании кыргызского языка в вузе.

Чет, экинчи тилди үйрөнүү диалектикалык байланышта болгон эки процесстен – мугалим, окутуучулар тарабынан окутуу же үйрөтүү жана окуучулар тарабынан окутуу материалынын негизинде ошол тилди өздөштүрүү процесстеринен турат.

Тил адамдардын аң-сезиминде “шифрланган” кандайдыр бир механизм катары жашайт. Тилди пайдалана билүү бул механизмди кеп ишмердигинде пайдалануу болуп эсептелинет. Кеп ишмердигине үйрөтүүнү тилден кепке өтүү автоматташтырылган жөндөмдүүлүгүнүн калыптануу процесси катары түшүнсө болот.

Кайсы бир тилде жакшы сүйлөө – бул грамматикалык туура конструкцияларды гана түзө билүү эмес, а муну менен катар ойду да ачык, так, ырааттуу айтуу, кепти таасирлүү, кооз, көркөмдүү кылып сүйлөй билүү дегендик да болот.

Эне тилин жана экинчи (чет) тилди өздөштүрүү процесстери бири-биринен кыйла айырмаланары баарыбызга маалым.

Эне тилин өздөштүрүүдө адам баласы ымыркай кезинен тартып ата-энесинен, туугандарынан, айлана-чөйрөдөгү адамдардан ж.б. уккан сөздөрдү эстеп калып, алардын маанисин

түшүнүп, ошол сөздөр катышкан сүйлөмдөрдү эсте сактап калып, алардын үлгүсү боюнча өз сүйлөмдөрүн түзүп, сүйлөмдөрдү түзүүдө каталарды кетирип, аларды чоңдордун жардамы менен ондоп, жоюп, тил бирдиктеринин системасын жана тил эрежелерин индукциялык түрдө аң-сезиминде калыптандырат. Мектепке баргандан тартып ошол эстеги жана жаңы өздөштүрүлгөн сөздөр аларды түзгөн фонема, морфема, уңгу, негизге ажыратылып талданат, лексика-семантикалык маанисине жана грамматикалык касиеттерине карата сөз түркүмдөрүнө ажыратылат, алардын жардамы менен түзүлгөн сөз айкаштары, сүйлөмдөр классификацияланып, адамдын аң-сезиминде ошол тил бирдиктеринин катышынын татаал системасы көбүнчө дедукциялык түрдө сакталат.

Ошентип, мектепке чейинки кезде эне тилин өздөштүрүү процесси бала тарабынан “бул эмне?” “муну кандай түшүнсө болот?” деген суроолор аркылуу, чоңдор тарабынан “бул туура эмес”, “кыргыздар (орустар, татарлар ж.б.) минтип айтпайт”, “мындай айтыш керек” деген нускама-“инструкция” түрүндө болсо жана сөздүн формасы менен анын мазмунунун

катышына же “аталыш”, “ат” менен “буюм”, “зат”, “нерсенин” ортосундагы байланыштын аң-сезимде түзүлүшүнө жана ошол сөздөр аркылуу ой жаратуучу, ой билдирүүчү бирдик – сүйлөмдөрдү, татаал ойду билдирүүчү алардын тутумун (текстти) аңдоого, аларды жаратууга, б.а., кепти, кеп ишмердигин өздөштүрүүгө басым жасалса, мектепте, кесиптик-орто, жогорку окуу жайларында эне тилин үйрөнүү лингвистикалык теориянын негизинде фонетикалык, лексикалык, сөз жасоо, грамматикалык (морфология, синтаксис) деңгээлдерине ажыратылып, системалык түрдө өздөштүрүлөт. Окуу процессинде басым, негизинен, аң-сезимде тил системасынын калыптанышына жасалат жана бул пикирдин тууралыгын эне тилин окутууга багытталган китептер ырастап турат.

Адам баласы тили чыккан кезден (1,5–2 жашта) тартып 8-9 жашына чейин тил үйрөнүүдө көлөмү боюнча да, мааниси жагынан да эң эле татаал ишти аткарат – ал айлана-чөйрөдөгү материалдык объектилердин (жандуу жана жансыз), идеалдык объектилердин (адамга гана таандык болгон абстракциялык түшүнүктөрдүн), алардын касиеттеринин, кыймыл-аракеттеринин, бири-бирине карата катыштарынын сөз түрүндөгү аталыштарын эстеп калып, ошолордун жардамы менен кеп жана кеп ишмердиги аркылуу башкалар менен маектешип, пикир алышууну өздөштүрөт. Пикир алышууну, маектешүүнү, жалпы алганда, кырдаалга жараша башкалар айткан ойду кабыл алуу жана өз оюн жаратуу процесси катары түшүнсөк болот.

Адам аталган курагында (1,5–9 жашында) тил өздөштүрүүгө өтө жөндөмдүү келет, андан кийин тил өздөштүрүү жөндөмдүүлүгү төмөндөгөндөн төмөндөп, керек болсо, таптакыр жоюлушу да мүмкүн. Психология илиминде бул фактыны ырастагандан бөлөк теориялык жобо азырынча түзүлө элек. Бул тууралуу немис философу Э. Кассирердин ой пикири кызыгууну туудурбай койбойт. Ал: “Эмне себептен бала жаш кезинде тилди оңой өздөштүрөт жана жашы өткөн сайын психикалык өнүгүүсү өркүндөгөнүнө карабастан, тилдерди мурдагыдай жеңил өздөштүрө албайт?” – деген конкреттүү суроо коёт да, адам баласы тилди өздөштүрүү менен тыгыз байланышта болгон дүйнөгө баш багуу, дүйнө менен биринчи таанышуу, дүйнөнү таанып-билүү процессин кайталай албайт деп жооп берет. Анын айтымында, жаңы тилди өздөштүрүүдөгү эң негизги кыйынчылык – бул эне тилин унутуу, тагыраак айтканда, андан четтөө. Бала үчүн дүйнөнү таануу менен

эне тилин өздөштүрүү – булар бири-бири менен бекем чырмалышкан процесс. Бул процесс өнүгүп отуруп, чоң адамдын дүйнө тууралуу билими өз эне тилинде калыптанат. Жаңы тилди үйрөнүп жатып, адамдар мына ушул дүйнөнү, андагы болуп өткөн, болуп жаткан, боло турган окуяларды, түрдүү нерселерди жаңы тилдин каражаттары (сөздөрү, сүйлөмдөрү) аркылуу чагылдыруу, туюндуруу жана ал тилде ой жүгүртүү үчүн, эне тилинде түзүлүп калган “ат” менен “буюм, нерсе, түшүнүктүн” ортосундагы байланыштан чыгып, жаңы байланыштарды түзүшү керек. Демек, бул – башка тилди өздөштүрүү жаңыча ой жүгүртүүгө барабар дегендик [Звегинцев, 1973: 139].

Түрдүү деңгээлдердеги тил бирдиктерин өздөштүрүү жана колдонуу, психофизикалык интеграциялык ишмердиктин негизинде башкалардын кебин кабыл алып, ага карата өз кебин жарата алуу – тилди кайсы бир белгилүү деңгээлде өздөштүргөндүктүн белгиси. Бул тил бирдиктерин өздөштүрүүнүн механизмдери менен мыйзам ченемдүүлүктөрү жана кеп жаратуу психология, психоллингвистика жана коммуникация менен кеп ишмердиги теориялары тарабынан иликтенсе, дидактика менен методикада тил өздөштүрүү процессинин ыңгайлуу шарттары изилденет.

“Тилди колдоно билүү” түшүнүгү менен башка тилде маектешүүнүн теориялык лингвистика-дидактикалык негиздери өз ара байланыштуу келет.

“Тилди колдоно билүү” феноменин түшүндүрүү өтө татаал жана лингвистика позициясынан алганда, практикалык түрдө мүмкүн да эмес. Бул тууралуу: “Биз сүйлөө процессинде аткарылып жаткан кыймылдар тууралуу өзүбүзгө өзүбүз толугу менен отчет бере албайбыз”, – дейт Э. Бенвенист [Бенвенист, 1974: 104]. “Тилди колдоно билүү деп эмнени айтса болот?” деген суроого байланыштуу жоопторго жараша методиканын орчундуу маселелеринен болгон окутуунун ыкмалары аныкталат.

Методиканын тарыхында ушул түшүнүк боюнча түрдүү аныктамаларды учуратабыз. Р. Ладо экинчи тилди үйрөнүүнү “чет тил системасынын ичинде керектүү жерде нормалуу темпте колдонуу максатында комплексти түзгөн маанилик мазмунду билдирүүнүн ыкмаларын жана алардын байланыштарын өздөштүрүү” катары аныктаган [Ладо, 1967: 28]. Структуралык лингвистиканын жактоочулары кепте тилди пайдалануу үчүн анын структуралык өзгөчөлүктөрүн колдоно билүүнү автоматизмге чейин жеткирүү

керек деп эсептешкен. Алардын ою боюнча, ар бир тил – 50000ге жакын структуралык түзүлүштөн турган уникалдуу, кайталангыс система. Структуралык лингвисттер ошол системаны өздөштүрүү үчүн эч кандай интеллектуалдык, аң-сезимдүү ишмердиктин кереги жок деп эсептешкен, анткени ар бир адам, алардын ою боюнча, сүйлөп жаткан учурда өзүнүн кыймылдарына отчет бербейт [Блумфильд, 1967] деген тыянак чыгарышкан. Алардын ою боюнча, тил үйрөтүүдөгү эң негизги шарт – бул практиканы, тажрыйбаны камсыз кылуу, бир эле конструкцияларды көп жолу кайталап айтуу болгон (так ушундай мамиле кылуу АКШда популярдуу болгон аудиовизуалдык окуу куралдарында турмушка ашырылган).

Структурализм жана бихевиоризм психологиясынын колдоочулары тилди пайдалана билүүнү тышкы факторлордун таасири аркылуу кыймылга келген бир катар реакциялар катары эсептешип, тил материалдарын окуп үйрөнүүнү көбүнчө имитация, аналогия, индукция ыкмалары менен чектешкен. Алардын ою боюнча, тил өздөштүрүү процесси эрежелерди, парадигмаларды жаттоо аркылуу эмес, негизги кеп үлгүлөрүн кайталоо жана көнүгүүлөрдү аткаруу аркылуу өтөт. Бирок 70-жылдары эксперименттер аркылуу төмөнкүдөй жоболор далилденген: үлгүлөрдү жаттоо жана формалуу түрдө тил бирдиктерин манипуляциялоо тил өздөштүрүү процессин натыйжалуу кылбайт; ошол манипуляциялар өздөштүрүлүп жаткан тилдин механизмдерин аныктабайт жана алар накта коммуникациянын жолдорун ача албайт.

Методиканын тарыхында тилдин теориясын билүү тилди дароо практикалык түрдө колдонууга алып келет деген көз караштар да белгилүү болгон. Мисалы, XX кылымдын башында күч алган жана тарыхый, младограмматикалык синхрония лингвистикасынын таасири менен пайда болгон грамматикалык-катормо методунун колдоочулары эгер окуучулар тилдин өнүгүү тарыхын, грамматикалык эрежелерин билип, аларды иллюстрациялай алса жана чет тилинен эне тилине же, тескерисинче, эне тилинен чет тилине адабий тилдин үлгүлөрүн колдонуп, тексттерди которо алса, анда алар (окуучулар) чет тилин билет деген жыйынтык чыгарышкан. Бирок мындай көз караш үстөмдүк кылып турганда, “тилди колдоно билүү” деген түшүнүккө оозеки кеп кирбей, ал көзжаздымда калган.

Белгилүү окумуштуу Л.В. Щерба мындай мүчүлүштүктү туя билип, тилди колдоно билүү – бул, жалпы айтканда, тил жөнүндө би-

лимдердин белгилүү бир тобу, суммасы гана эмес, бул адам коллективинин функциясы болгон коммуникативдик ишмердикти өздөштүрүү экендигин далилдеп көрсөткөн. Демек, “тилди колдоно билүү” деп жазуу жана оозеки тексттерге түшүнө алуу, б.а., анын ичиндеги бардык маанилерди түшүнүү жана өз тексттерин эркин жаратуу; бир эле ойду ар кандай ыкмалар аркылуу берүү; чындыктын кырдаалына адекваттуу түрдө кеп кыймылдары (сүйлөмдөр, фразалар, тексттер ж.б.) аркылуу жооп кайтаруу; маектешүү кырдаалына ылайыктуу туура түзүлгөн айтымдарды туура эмес айтымдардан ажырата билүү, керектүү кырдаалга ылайык айтылган сөздү туура түшүнүп, кырдаалга жараша сөздөрдү орундуу колдоно билүүнү эсептесе болот.

Чет тилин колдоно билүү деген окутуунун белгилүү бир этабында окулуп жаткан тилде тексттер аркылуу чындык кырдаалын сүрөттөө жана ал тексттер боюнча чындык кырдаалын кайрадан жарата, түзө алуу, андан тышкары, программалык темалардын, маектешүү кырдаалдарынын жана тапшырылган лексика-грамматикалык минимумдардын чегинде өз вербалдык (сүйлөө) жүрүм-турумун түзө алуу жана башка адамдардын вербалдык жүрүм-турумун түшүнүү болуп эсептелет.

Эгерде студент, окуучу тапшырылган маанини (кырдаалды, референтти) туюндурууда программага кирген ыкмалардын баарын колдоно алса, анда ал - тилди эркин колдоно ала турган деңгээлге жеткендигинин белгиси; эгерде өз кебинде окулуп жаткан тилдин системасын, нормасын жана узусун (айрым учурларда тил каражатынын өзгөчө колдонулушун) бузбаса жана башка адамдардын кебинде алардын бузулушун байкай алса, анда ал тилди коректүү (correct – туура) түрдө колдоно алгандыгынын белгиси; эгерде студент, окуучу өз кеп жүрүм-турум тактикасын вербализациялаганда (оозеки айтканда) кыйынчылыктарга дуушар болбосо жана маектешүүчүсүнүн тактикасын түшүнсө, анда анын тилди колдоно билүү деңгээли - адекваттуу деңгээлде экендигинин далили.

Жогоруда айтылгандан төмөнкүдөй тыянак чыгарса болот: тилди пайдалана билүү лингвистикалык деңгээлден (сөздүктөн, грамматикадан) тышкары дагы башка төмөнкүдөй аспектилерди билүүнү талап кылат: кырдаалдык (маектешүүнүн кырдаалын), социалдык (маектешүүчүсү менен болгон мамилелерин, маектешүүнүн адресатка багытталышын), улуттук-маданий (тил каражаттарынын улуттук өзгөчөлүктөрүн эске алууну), энциклопедиялык (өл-

көнүн маданият реалияларын билүүнү) ж.б. аспектилерин.

Чет тилин өздөштүрүү процессин уюштуруу ар түрдүү факторлорго байланыштуу болот, алардын айрымдары төмөнкүлөр:

- тил өздөштүрүү теориясынын өнүгүү деңгээли;

- кеп ишмердигине үйрөтүү “технологиясынын” деңгээли жана лингвистика, социология, психология жана башка ага байланыштуу илимдер аралык изилдөөлөрдүн абалы.

Тилди колдоно билүү билиминин калыптанышы канчалык бат болсо, тилди колдоно билүү да ошончолук тез калыптанат.

Маектешүү теориясынын, кеп ишмердигинин, психолингвистиканын, социолингвистиканын, лингвистиканын жана коммуникация теориясынын позицияларынан алып караганда, тилди колдоно билүүдө субъектиде төмөнкүлөрдөй касиет-сапаттардын болушу шарт:

- окутуунун лингвистикалык негиздерин түзгөн тилдик (лингвистикалык) компетенция;
- башка тилдеги айтымдарды кабыл алуу жана жаратуу механизмдеринин калыптангандыгы, б.а., кептик компетенция;
- кырдаалга жараша кептик жүрүм-турум программасын тандоо жана турмушка ашыруу жөндөмдүүлүгү, б.а., коммуникативдик компетенция.

Жалпысынан кайсы бир тармакта ишти аткарууда көндүмдөр аркылуу пайда болгон жөндөмдүүлүктү, билимдин негизинде түзүлгөн ошол ишти аткарууга кудуретинин жеткендигин компетенция деп түшүнсө болот [Пассов, 1989].

Коммуникативдик компетенция, сөзсүз, өзүнө лингвистикалык жана кептик компетенцияны, андан тышкары лингвистика-өлкөлүк жана өлкө таануу компетенциясын, б.а., өздө-

штүрүлүп жаткан тилдин өлкөсүнүн маданиятын билүүнү талап кылат. Тил (кеп) башка адамдарга түшүнүктүү болгондо гана өзүнүн колдонуу максатына жетет. Бирок ошол түшүнүү дагы “табигый тилдин формаларынан” сырткары жаткан көп башка нерселерди талап кылат [Звегинцев, 1985: 5].

Кыргыз тилине экинчи тил катары үйрөтүүдө аталган компоненттерди тилдик компетенциянын маңызын ача турган азыркы лингвистиканын позициясынан кароо, грамматикалык жактан туура түзүлгөн айтымдарды жаратуу жана түшүнүү механизмдин көрсөтүп турган психолингвистиканын позициясынан иликтөө, коммуникацияны изилдеген кеп маектешүүсү теориясынын позицияларынан комплекстүү түрдө көрсөтүү “тилди колдоно билүү деп эмнени түшүнөбүз?” деген суроого жооп тапканга көмөктөш каражаттар болуп саналат.

Адабият

1. *Бенвенист Э.* Общая лингвистика. – М.: Прогресс, 1974. – 447 с.
2. *Блумфильд Л.* Краткое руководство по практическому изучению иностранных языков // Методика преподавания иностранных языков за рубежом. – М.: Прогресс, 1967. – С. 15–32.
3. *Звегинцев В.А.* Язык как фактор компьютерной революции // Научно-техническая информация. – М., 1985. Серия 2.
4. *Звегинцев В.А.* Язык и лингвистическая теория. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1973. – 248 с.
5. *Ладо Р.* Обучение иностранному языку // Методика преподавания иностранных языков за рубежом. – М.: Прогресс, 1967. – С. 52–84.
6. *Пассов Е.И.* Основы коммуникативной методики обучения иноязычному общению. – М., 1989.